

δ ἀνθρωπος ἄνευ πάσης ἀμφιβολίας δύνατο γινώσκειν τί δεῖ πράττειν καὶ τί φυλλάττεσθαι, ἀναγκαῖον ἐν ταῖς ἴδιαις ἐνεργείαις ἀγεσθαι νόμῳ θεόθεν δοθέντι, ὃν φανερὸν ὡς ἀδύνατον πλανηθῆναι· τρίτον, ὅτι περὶ ἐκείνων ὁ ἀνθρωπος δύναται νομοθετεῖν, περὶ ὧν δύναται καὶ χρίειν· οὐ τὴν δὲ τοῦ ἀνθρώπου διάκρισιν ἀδύνατον εἶναι περὶ τῶν ἔνδον κινήσεων ὡς καὶ λανθανουσῶν, ἀλλὰ μόνον περὶ τῶν ἔξωθεν καὶ φαινομένων· καὶ ὅμως πρὸς τὴν τῆς ἀρετῆς τελειότητα ἤστειται τὸ ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἐνεργείαις ὅρθὸν τὸν ἀνθρωπὸν εἶναι· καὶ διὰ τοῦτο δ ἀνθρώπινος νόμος οὐκ ἀν τὴδύνατο ἐπέχειν καὶ τάττειν ἵκανῶς τὰς ἔνδον ἐνεργείας, ἀλλ' ἦν ἀναγκαῖον καὶ τὸν θεῖον νόμον εἰς τοῦτο προστεθῆναι· τέταρτον, ὅτι δ ἀνθρώπινος νόμος οὐ δύναται πάντα τὰ κακῶς γινόμενα τιμωρεῖσθαι· τῇ κατ. 151 λύειν· εἰ γὰρ βιώλοιτο πάντα | ἀνελεῖν τὰ κακά, ἔψεται καὶ πολλὰ τῶν ἀγαθῶν συναγεῖν καὶ κωλῦσαι τὴν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἀναγκαῖον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν. "Ινα τοίνυν μηδὲν κακὸν 15 ἀτιμώρητον καταλείπηται, ἀναγκαῖον ἦν ἐπελθεῖν τὸν θεῖον νόμον, δι' οὐ πάντα ἀν ἐκωλύθη τὰ κακά. Καὶ τούτων τῶν τεσσάρων αἰτίων ἀπτεται ὁ ψαλμῳδὸς λέγων· „Ο νόμος Κυρίου ἀγνός, τουτέστι μηδὲν ἀμαρτήματος αἰσχος εἶναι συγχωρῶν· ἐπιστρέφων ψυχάς, ὡς οὐ μόνον τὰς ἔξωθεν ἐνεργείας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἔνδον ἴθύνων· τῇ μαρτυρίᾳ Κυρίου 20 πιστή, διὰ τὸ βέβαιον τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ὁρθότητος· σοφίζουσανήπια, καθέσον τάττει τὸν ἀνθρωπὸν πρὸς τὸ θεῖον καὶ ὑπερφυὲς τέλος.

δ. Πέμπτον, ὅτι δ ἀνθρωπὸς νόμος διττός ἐστιν, οὐχ ὡς εἶδει διάφοροι ἀλλ' ὡς τὸ τέλειον καὶ ἀτελές ἐν τῷ αὐτῷ εἶδει, ὥσπερ ὁ παῖς καὶ ὁ ἀνήρ. Οὕτω γὰρ ὁ Ἀπόστολος τὸν μὲν παλαιὸν νόμον παραβάλλει καταστάσεις 25 νέου παιδὸς ὅντος ὑπὸ παιδαγωγόν, τὸν δὲ νέον ἀνδρὸς τελείου. Ἐκατέρου δὲ νέμου τὸ τέλειον καὶ τὸ ἀτελές ἐν τρισὶ καταλαμβάνεται, ἢ εἰσιν ἵδια τοῦ νόμου. Πρῶτον γὰρ τοῦ νόμου ἐστὶ τὸ τάττεσθαι πρὸς τὸ κοινὸν ἀγαθὸν τό τε αἰσθητὸν καὶ γῆγον, πρὸς δ ὁ παλαιὸς νόμος ἐστίν· καὶ δῆλον ὡς εὐθὺς ἐν τρίτῳ τῆς Ἔξόδου, ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ νόμου, καλεῖται 30 ὁ λαὸς πρὸς βασιλείαν γηγένην τῶν Χαναναίων· καὶ τὸ οὐράνιον καὶ νομῆτόν, πρὸς ὃ νέος νόμος τάττει, ως δ ἕμέτερος Δεσπότης εὐθὺς ἐν ἀρχῇ· „Μετανοεῖτε· ἥγγικε γάρ η βασιλεία τῶν οὐρανῶν“. Δεύτερον, τοῦ νόμου ἐστὶν ἴθύνειν τὰς ἀνθρωπίνας ἐνεργείας κατὰ τὴν τῆς δικαιοσύνης τάξιν, ἐν φιλεσοφεῖται δ καινὸς νόμος τὸν παλαιόν, τάττων τὰς ἔνδον τῆς 35 ψυχῆς ἐνεργείας, ως ἐν πέμπτῳ τοῦ Ματθαίου. „Ἐὰν μὴ περισσεύσῃ δικαιοσύνη ὑμῶν πλέον τῶν γραμματέων καὶ φαρισαίων, οὐ μὴ εἰσέλθῃτε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν“. Καὶ διὰ τοῦτο λέγεται τὸν μὲν παλαιὸν νόμον κωλύειν τὴν χεῖρα, τὸν δὲ νέον τὴν ψυχήν. Τρίτον, τοῦ νόμου ἐστὶ

τὸ ἐνάγειν πρὸς τὴν τῆς ἐντολῆς τίμησιν καὶ τοῦτο | ὁ μὲν παλαιὸς νόμος f. 151 •  
ἐποίει τῷ τῶν κολάσεων φόβῳ· ὁ δὲ νέος τοῦτο ποιεῖ τῇ ἀγάπῃ, ἵτις ἐν  
ταῖς καρδίαις ἡμῶν ἐκκέχυται διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ χάριτος, τῆς ἐν τῷ  
καινῷ νόμῳ διδομένης. Ἐν δὲ τῷ παλαιῷ νόμῳ διετυποῦτο, καὶ διὰ  
τοῦτο φησὶν Αὐγουστίνος κατὰ τοῦ Ἀδαμαντίου μαθητοῦ τοῦ Μανιχαίου· <sup>5</sup>  
„Σύντομος διαφορὰ τοῦ νόμου καὶ τοῦ εὐαγγελίου ἐστὶν φόβος καὶ ἀγάπη“.

Ἐκτον, ὅτι ἔστι καὶ νόμος ἀμαρτίας, τοῦ Ἀποστόλου ἐν ἐβδόμῳ τῆς  
πρὸς Ῥωμαίους λέγοντος „Βλέπω ἄλλον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου  
ἀντιστρατεύμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου“. Οὐκ ἔστι δὲ καθ' αὐτόν,  
καθόσον κινεῖ εἰς τὸ κακόν, νόμος, ἀλλὰ καθόσον ἐπεται ἐκ τῆς δικαιο- 10  
σύνης τοῦ θείου νόμου, ὥσπερ ἂν εἰ ἐλέγετο νόμος εἶναι τό τινα τῶν  
εὐγενῶν διὰ τὸ ἔχοντος πταῖσμα εἰς δουλικὰς πράξεις καταδικάζεσθαι.

### XCII. — Περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ νόμου.

1. Περὶ διείκνυται πρῶτον, δτ: νόμου ἀποτέλεσμά ἐστι ποιεῖν τοὺς 15  
ἀνθρώπους ἀγαθούς, τοῦ Φιλοσόφου λέγοντος ἐν δευτέρῳ τῶν ἡθῶν·  
„Ο σκοπὸς παντὸς νομοθέτου ἐστὶν ἀγαθούς ποιεῖν τοὺς ἀνθρώπους“, ἢ  
ἀπλῶς, εἰ ὁ τοῦ νομοθέτου σκοπὸς φέρεται εἰς τὸ ἀληθῶς ἀγαθὸν ἀπλῶς·  
ἢ κατά τι, εἰ ἐπὶ τὸ χρήσιμον φέρεται, ἢ τὸ ἥδυ, ἢ τὸ ἐναγτιούμενον τῇ  
θείᾳ δικαιοσύνῃ· οὕτω δὲ τὸ ἀγαθὸν εὑρίσκεται καὶ ἐν τοῖς καθαυτὸ- 20  
κακοῖς, ὡς ἀγαθὸς ληστὴς λέγεται, δτ: πρὸς τὸ τέλος εὐφυῶς ἐνεργεῖ.

Ιστέον δτ:, ἐπεὶ ἔκαστος τῶν ἀνθρώπων μέρος ἐστὶ τῆς πόλεως,  
ἀδύνατον εἶναι τινα ἀνθρωπὸν ἀγαθὸν μὴ προσηκόντως ἀναλογοῦντα τῷ  
κοινῷ ἀγαθῷ· ἀλλὰ καὶ τὸ δλον ἀδύνατον καλῶς συνεστάναι μὴ ἐκ  
μερῶν ἔαυτῷ ἀναλόγων· διτεν ἀδύνατον τὸ κοινὸν τῆς πόλεως ἀγαθὸν 25  
καλῶς ἔχειν, μὴ ἐναρέτων ὅντων τῶν πολιτῶν, ἀπλῶς μὲν τῶν ἀρχόντων,  
τοὺς δὲ ἄλλους ἀρκεῖ ταῖς ἐντολαῖς τῶν ἀρχόντων οὖσις ὑπείκειν εἶνας·  
καὶ διὰ τοῦτο ὁ Φιλόσοφος ἐν τοῖς πολιτικοῖς λέγει· „Η αὐτῇ ἐστιν ἀρετὴ<sup>30</sup>  
ἀρχοντος καὶ ἀγαθοῦ ἀνδρός, ἀλλ' οὐχ ἡ αὐτὴ τοῦ τυχόντος πολίτου καὶ  
ἀνδρὸς ἀγαθοῦ“.

2. Δεύτερον, δτ: ἐνέργειαι νόμου εἰσὶν ἐντέλλεσθαι, κώλύειν, συγχω-  
ρεῖν, τιμωρεῖσθαι.

### XCIII. — Περὶ τῶν καθέκαστα νόμων, καὶ πρῶτον περὶ τοῦ ἀἰδίου.

f. 152

35

1. Περὶ ὁ πρῶτον διείκνυται, δτ: ἀἰδίος νόμος ἐστὶν ἡ ἐν τῷ θεῷ  
νῷ οὖσα αἰτία, ἢ ἀεὶ δεῖ ὑπείκειν, Αὐγουστίνου ἐν τῷ περὶ αὐτεξουσίου  
οὗτῳ λέγοντος· καὶ δ λόγος οὗτος· ὡς γὰρ ἐν ἔκάστῳ τεχνίτῃ προϋφέστηκεν

δ λόγος τῶν γινομένων διὰ τῆς τέχνης, οὕτω καὶ ἐν παντὶ κυβερνήτῃ ἀνάγκη προϋψίστασθαι τὸν λόγον τῆς τάξεως τῶν πραχθησομένων ὑπὸ τῶν τῇ κυβερνήσει ἔκεινῃ ὑποκειμένων· καὶ ὥσπερ ὁ λόγος τῶν τεχνητῶν τέχνη καλεῖται ἢ παράδειγμα, οὕτω καὶ ὁ λόγος τοῦ κυβερνῶντος τὰς τῶν ὑποτεταγμένων ἐνεργείας νόμου λόγον ἔπεχει. Ὁ δὲ Θεὸς διὰ τῆς αὐτοῦ σοφίας δημιουργός ἐστι πασῶν τῶν φύσεων, πρὸς ἃς παραβάλλεται ὥσπερ τεχνίτης πρὸς τεχνητά, ὡς εἰργται ἐν τῷ πρώτῳ· ἐστι γάρ κυβερνήτης πασῶν ἐνεργειῶν καὶ κινήσεων τῶν ἐν ἑκάστῳ τῶν κτισμάτων εύρισκομένων, ὡς εἰρηται ἐν τῷ πρώτῳ. Ὅθεν, ὥσπερ ὁ λόγος τῆς θείας σοφίας, καθόσον δι' αὐτῆς ἔκτισται πάντα, λόγον ἔχει τέχνης ἢ παραδείγματος ἢ ιδέας, οὕτω καὶ ὁ λόγος τῆς θείας σοφίας τῆς κινούσης πάντα πρὸς τὸ ὀφειλόμενον τέλος λόγον ἔχει: νόμου, καὶ κατὰ τοῦτο ὁ ἀΐδιος νόμος οὐδέν ἐστιν ἔτερον ἢ ὁ λόγος τῆς θείας σοφίας, καθό ἐστιν ἡγεμονικὴ πασῶν τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν κινήσεων. Εἰ δὲ καὶ ἐν τῷ θείῳ νῷ πλείους εἰσὶν αἱ τῶν οὖτων αἰτίαι κατὰ Αὔγουστίνον, ἀλλὰ καθόσον τάττονται πρὸς ἐν τῷ κοινόν, ὡς ἐν θεωροῦνται, καὶ διὰ τοῦτο ὁ ἀΐδιος νόμος εἰς ἐστιν, ὃς ἐστιν ὁ λόγος τῆς τάξεως.

Ἐπι, ὁ μὲν τοῦ Θεοῦ Χίδες προσωπικῶς λέγεται Λόγος ὡς σύλληψὶς τις τοῦ πατρικοῦ νοῦ· ὁ δὲ ἀΐδιος νόμος, ὃς ἐστι λόγος τῆς τάξεως τῶν ἐκεῖ κυβερνωμένων, οὐσιωδῶς ἐστιν ἐν τῷ Θεῷ, διὰ τοῦ θείου ἐκφαινόμενος Λόγου. Πάντα γάρ τὰ ἐν τῇ τοῦ Πατρὸς ἐπιστήμη, κατὰ τὸν Αὔγουστίνον, εἴτε οὐσιώδη, εἴτε προσωπικά, εἴτε καὶ τοῦ Θεοῦ ἔργα, τῷ λόγῳ τούτῳ ἐκφαίνονται· ἀποδίδονται δὲ ιδιαζόντως τῷ Χίῳ διὰ τὴν τοῦ Λόγου τοῦ ὡς αἰτίας συγγένειαν πρὸς τὸν τοῦ νοῦ λόγον.

f. 152<sup>v</sup> 2. Δεύτερον, διτ: ὁ ἀΐδιος νόμος | πᾶσίν ἐστι γνώριμος, Αὔγουστίνου λέγοντος ἐν τῷ περὶ αὐτεξουσίου, διτ: ἢ τοῦ αἰωνίου νόμου γνῶσις ἡμῖν ἔγκειται.. Γιγώσκεται δὲ οὐ καθό ἐστιν ἐν ἑαυτῷ· οὕτω γάρ οἱ τὸν Θεὸν κατ' οὐσίαν ὄρωντες ἢ οἱ μακάριοι καὶ τοῦτον γιγώσκουσιν· ἀλλ' ὥσπερ ἀπό τινων ἀκτίνων αὐτοῦ ἢ μεζόνων, ἢ ἐλαττόνων· πᾶσα γάρ ἀληθείας το γνῶσις ἔλλαμψίς τις ἐστί καὶ μετοχὴ τοῦ αἰωνίου νόμου, δις ἐστιν ἢ ἀμετάβλητος ἀλήθεια· πάντες δὲ τὴν ἀλήθειαν ἀμηγέπη γιγώσκουσιν, τούλαχιστον δύον κατὰ τὰς ἀρχὰς τὰς κοινὰς τοῦ φυσικοῦ νόμου· ἐν δὲ τοῖς ἀλλοις οἱ μὲν πλέον, οἱ δὲ ἐλαττον μετέχουσι τῆς τοῦ ἀληθοῦς γνώσεως, ὥστε καὶ τὸν αἰώνιον νόμον πλέον ἢ ἐλαττον γιγώσκουσιν.

3. Τρίτον, διτ: πᾶς νόμος ἐκ τοῦ αἰωνίου νόμου ἥρτηται ἢ ὥριμηται· ἐν γάρ ταις Παροιμίαις φησὶν ἢ θεία σοφία· „Δι' ἐμοῦ βασιλεῖς βασιλεύουσι καὶ οἱ νομοθέται δίκαιαι ἀποφαίνονται“· ὁ δὲ λόγος τῆς θείας σοφίας δι αἰώνιός ἐστι νόμος.

4. Τέταρτον, ὅτι τὰ ἀναγκαῖα οὐχ ὑπόκεινται τῷ θείῳ νόμῳ· ἐπεὶ γάρ ἀδύνατον ἄλλως ἔχειν αὐτά, ἐποχῆς νομίμου σὺ δέονται.

5. Πέμπτον, ὅτι τὰ φυσικὰ ἐνδεχόμενα ὑπόκεινται τῷ αἰωνίῳ νόμῳ· λέγεται γάρ ἐν πρώτῳ τῶν Παροιμῶν· „Οτε περιετίθει τῇ θαλάσσῃ ὁρον,  
καὶ νόμον ἐδίδου τοῖς ὕδαις ὥστε μὴ ὑπερβῆναι τὰ ὅρια αὐτῶν“.

6. Ἐκτον, ὅτι πάντα τὰ ἀνθρώπεια πράγματα τῷ αἰωνίῳ ὑποτάττονται· νόμῳ. Εἰ γάρ ὁ Ἀπόστολος ἐν ὁγδόῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους λέγει, ὅτι „τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ἔχθρα εἰς Θεόν ἐστι· τῷ γάρ νόμῳ τοῦ Θεοῦ οὐχ ὑποτάσσεται“, πολλοὶ δὲ ἀνθρώποι εἰσίν, ἐν οἷς τὸ τῆς σαρκὸς ἄρχει φρόνημα, ἀλλ' εἰδέναι δεῖ, ὅτι τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς οὐχ ὑποτάσσεται· τῷ θείῳ νόμῳ κατὰ τὰς ἐνεργείας διὰ τὸ κινεῖν ἐπὶ ἔργα ἐναντίᾳ τῷ τοῦ Θεοῦ νόμῳ· ὑποτάττεται μέντοι τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ πάθος, ὅτι ἀξιος γίνεται πάσχειν κολάσεις κατὰ τὸν νόμον τῆς θείας δικαιοσύνης. Οὐδὲν μέντοι θήτον ἐν οὐδενὶ οὔτω κρατεῖ τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ὡσθ' ἔλως φθαρτῆναι τὸ τῆς φύσεως ἀγαθόν· μένει γάρ η πρὸς τὸ πράττειν τὰ τοῦ θείου νόμου ῥοπή· οὐ γάρ δλον η ἀμαρτία τὸ τῆς φύσεως ἀγαθὸν ἀναιρεῖ, ὡς προείρηται.

#### XCIV. — Περὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου.

f. 153

1. Ηερὶ τοῦτο πρῶτον δείχνυται, ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος οὐκ ἔστιν ἔξις· ἔξις γάρ ἔστιν ϕ τι γίνεται, δταν η χρεία, ὡς φησιν Αὐγουστῖνος· ὁ δὲ φυσικὸς νόμος οὐκ ἔστι τοιοῦτον· ἔστι γάρ ἐν τοῖς νηπίοις καὶ τοῖς κατακεκριμένοις, οἵ δι' αὐτοῦ οὐχ οἴοι τέ εἰσιν ἐνεργεῖν· οὐ πᾶν τε ἐν τῇ ψυχῇ δν η ἔξις ἔστιν, η πάθος, η δύναμις, ὡς δν τις ἐκ τοῦ ἐγκαυτίου ἐπιχειρήσειεν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καὶ ἔτερά τινα ὠσπερ ἐντελέχειαι τινες, οἵον τὸ θέλειν ἐν τῇ θελήσει, καὶ τὰ γνωστὰ ἐν τῷ γινώσκοντι, καὶ αἱ φυσικαὶ τῆς ψυχῆς ἴδιότητες ἔνεισι ταύτῃ, ὡς η ἀθανασία καὶ τὰ τοιαῦτα.

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος πλείους ἐντολὰς περιέχει· οὔτω γάρ ἔχουσιν αἱ ἐντολαὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πρὸς τὰ πρακτὰ ὡς αἱ πρῶται ἀρχαὶ ἐν τοῖς ἀποδεικτοῖς· ἀλλ' ἔκειναι πλείους εἰσίν· καὶ αἱ αὐταὶ ἀρα.

3. Τρίτον, ὅτι πᾶσαι αἱ τῶν ἀρετῶν ἐνέργειαι τοῦ φυσικοῦ νόμου εἰσίν· φησὶ γάρ ὁ Δαμασκηνός, ὅτι αἱ ἀρεταὶ φυσικαὶ εἰσίν· αἱ ἐνάρετοι ἀρα ἐνέργειαι ὑπόκεινται τῷ φυσικῷ νόμῳ.

4. Τέταρτον, ὅτι ὁ τῆς φύσεως νόμος εἰς ἔστι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις· τὸ γάρ φύσει δίκαιον κοινόν ἔστι πᾶσι τοῖς γένεσιν.

5. Πέμπτον, ὅτι ὁ τῆς φύσεως νόμος οὐ δύναται μεταβάλλεσθαι. Εἰ δὲ ὁ γραπτὸς νόμος πρὸς ἐπανόρθωσιν δεδόσθαι τοῦ φυσικοῦ νόμου

λέγεται, ἢ ὡς ἀναπληρῶν ἐνῷ δ φυσικὸς ὑστερεῖ, ἢ ὡς διορθούμενος τὴν ἐν καρδίαις τινῶν κατά τινα φθορὰν αὐτοῦ, οἷος ἐνόμιζόν τινα ἀγαθὰ εἶναι φύσει ὄντα κακά. "Ωσπερ δὲ ἐν τοῖς φυσικοῖς τὸ παρὰ τοῦ Θεοῦ γινόμενον φυσικόν ἔστι τρόπον τινά, οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις ἔργοις τὸ παρὰ τοῦ Θεοῦ προστατέμενον ἀπαν δίκαιον ἔστιν, ὥσπερ τὸ προσταγῆναι τὸν Ἀβραὰμ θῦσαι τὸν ἀθῷον Ἰσαάκ, καὶ τοὺς Ἰουδαίους αὖ προσταγῆναι ὑφελέσθαι ἢ ἐδαγείσαντο σκεύη τῶν Αἰγυπτίων, καὶ τὸν Ὁσηὴ προσταχθῆναι γυναῖκας πόρυνην λαβεῖν. Εἴ τις ἐκ τούτου εἰς τὸ δοκεῖν μεταβάλλεσθαι τὸν φυσικὸν νόμον ἐπιχειρήσειεν, δ τε γάρ θάνατος; f. 153<sup>r</sup> | τῷ Θεῷ ὑπόκειται διὰ τὸ προγονικὸν ἀμάρτημα, ὡς ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Βασιλειῶν· „Κύριος θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ“· καὶ ἡ ἑτέρῳ καταλογισθεῖσα κατὰ τὸν θεόθεν δεδομένον νόμον δύναται ἀλλῷ διοθῆναι, αὐτοῦ κελεύοντος· καὶ ὁ διὰ τὸ προστάξαι τὸν τοῦ παντὸς δεσπότην λαβὼν τὸ ἀλλότριον οὐκ ἔστι κλέπτης. Διὰ ταῦτα τοίνυν οὐ μεταβάλλεται ὁ φυσικὸς νόμος.

### XCV. — Περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου καθαυτόν.

1. Περὶ τοῦτο δείχνυται πρῶτον, διὶ χρήσιμον ἦν νόμους τινὰς ὑπ' ἀνθρώπων τεθῆναι διὰ γε τοὺς κακῶς διακειμένους, οἷος οὐκ ἀν ἀχθείεν εἰς ἀρετὴν διὰ παραινέσεως, ὡς οἱ εὖ διακείμενοι, ἀλλ' ἀναγκασθέντες μόνον. Οὐ μόνον δὲ ἐν τοῖς πονηροῖς χαλινοῦται τῷ φόβῳ τῆς τιμωρίας ἢ τοῦ βλάπτειν δύναμις, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἀσφαλεστέρᾳ ἢ ἀρετὴ γίνεται.

2. Δεύτερον, διὶ πᾶς νόμος ἀνθρώπινος ἐκ τοῦ φυσικοῦ προελήλυθεν. Φησὶ γάρ δ Τούλλιος ἐν τῇ *"Ρητορικῇ"* · "Ἡ εὑσέβεια καὶ δ τῶν νόμων φόβος τὰ παρὰ τῆς φύσεως τέλεια καὶ τῇ συνηθείᾳ δεδοκιμασμένη ἐθέσπισεν".

3. Τρίτον, διὶ κατὰ τὸν Ἰσίδωρον ἢ ποιότης τοῦ νόμου τοῦ τεθησαμένου οὗτω διαγράφεται. *"Ἔσται, φησίν, δ νόμος σεμνός, δίκαιος, δυνατός, κατὰ φύσιν, κατὰ τὸ ἔνθος τῆς πατρίδος, τῷ τόπῳ καὶ τῷ χρόνῳ συμβαίνων, ἀναγκαῖος, χρήσιμος, δῆλος, περιέχων, οὐχ ὑπὲρ ἴδίου τινὸς ἀγαθοῦ, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀπάντων ὡφελείας συγγεγραμμένος"*. *"Ἄλλοθι δέ φησιν δ αὐτός· Ὁ νόμος ἔσται πᾶν τὸ βοηθοῦν τῷ λόγῳ, οἷον τὸ τῇ θεοσεβείᾳ συμβαίνον, τὸ τῇ παιδείᾳ οἰκεῖον, τὸ τῇ σωτηρίᾳ συντελοῦν"*.

### xcvi. — Περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου.

1. Περὶ δ δείχνυται πρῶτον, διὶ τὸν ἀνθρώπινον νόμον ἐν τῷ κοινῷ δεῖ τίθεσθαι· τὰ γάρ δίκαια τίθεσθαι δεῖ ἐν τοῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβαίνουσιν· ἐν δὲ τοῖς ἐφ' ἐνὸς συμπτώματος ἵσως συμβαίνειν δυνάμενα

οὐ τίθενται δίκαια· τὰ δὲ κοινὰ νόμιμα | ἢ οἱ κοινοὶ νόμοι εἰσίν, ἢ οἱ f. 154 πῃ μὲν κοινοί, πῃ δὲ ἴδιοι, ἢ τὰ ψηφίσματα.

2. Δεύτερον, ὅτι δὲ ἀνθρώπινος νόμος συγχωρεῖ τινα πάθη τῷ μὴ κωλύειν αὐτά.

3. Τρίτον, ὅτι οὐδὲ πάσας τὰς ἀρετὰς ἔντελλεται. 5

4. Τέταρτον, ὅτι ἀνάγκην ἐπιτίθησι τῷ συνειδήσει. Λέγεται γὰρ ἐν τῷ πρώτῳ τῆς Πέτρου δευτέρᾳ· „Τοῦτό ἐστι χάρις, εἰ διὰ συνείδησίν τις ὑπομένει λύπας, πάσχων ἀδίκως“. Εἰ μὲν γὰρ δίκαιοι εἰσιν, ἔχουσι δύναμιν ἀναγκάζειν παρὰ τοῦ αἰωνίου νόμου· εἰ δὲ ἀδίκοι εἰσιν, τοῦτο συμβαίνει διχῶς· ἢ τῇ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθὸν ἐναντιότητι· ἢ ἐκ τοῦ τέλους, 10 ὅταν τίθωνται: ὑπό τυνος ἡγεμόνος οὐ πρὸς τὸ κοινὸν ἀλλὰ πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἀγαθόν· ἢ ἐξ αὐτοῦ τοῦ τιθέντος, ὅταν ὑπὲρ τὴν δεδομένην τῷ νομοθέτῃ ἔξουσίαν ἢ· ἢ ἐκ τοῦ εἶδους, ὡς ἐπὶ τῶν εἰσφορῶν, ὅταν μὴ ἀναλόγως ἐπαγγελταί τοῖς ὑποτεταγμένοις τῇ πρὸς τὸ κοινὸν ἀγαθὸν τάξει· ταῦτα γὰρ μᾶλλον εἰσι βίᾳ ἢ νόμοι, καὶ οὗτοι οὐκ ἐνέχεσθαι ποιοῦσι τὴν 15 συνείδησιν, εἰ μήπου διὰ τὸ ἐκφυγεῖν σκάνδαλον, ἢ θύρων, δι' ἀ δεῖ τὸν ἀνθρώπου τῶν οἰκείων δικαίων ὑφίεσθαι, κατὰ τὸ πέμπτον τοῦ κατὰ Ματθαίου· „Τῷ ἀγγαρεύοντί σε μίλιον ἔν, ὑπαγε μετ' αὐτοῦ δύο, καὶ τῷ τὸν χιτῶνα ἀφαρουμένῳ δύος αὐτῷ καὶ τὸ ἴμάτιον“· ἢ ἀδίκοι εἰσι τῇ πρὸς τὸ θεῖον ἀγαθὸν ἐναντιότητι, ὥσπερ οἱ τῶν τυράννων νόμοι εἰς εἰδωλολα- 20 τρεῖς ἐνάγοντες, ἢ ἀλλο τι ἐναντίον τῷ θείῳ νόμῳ· τούτους δὲ οὐδένα τρέπον ἔξεστι φυλάττειν, ὡς ἐν τετάρτῳ τῶν Πράξεων· „Πειθαρχεῖν Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις.

5. Πέμπτον, ὅτι πάντες ὑποτάττονται νόμῳ ὡς ἐν τρισκαιδεκάτῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Πᾶσα ψυχὴ ἔξουσίας ὑπερεχούσας ὑποτασσέσθω“. 25 Οὐ δικεῖ δὲ τῇ ἔξουσίᾳ ὑποτετάχθαι· ὁ μὴ τῷ αὐτῇ νόμῳ ὑποταττόμενος. Τὸ δὲ ἐν τῇ πρὸς Τιμόθεον· „Δικαίῳ νόμος οὐ κείται“, περὶ τῆς κατ' ἀνάγκην ὑποταγῆς εἰρηται· οὕτω γὰρ τῷ δικαίῳ οὐ κείται νόμος· ἔκεινος γὰρ ἔχοτοις εἰσι νόμοι, οἵτινες ἐνδείχυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, | ὡς ἐν δευτέρῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους εἰρηται. “Οθεν f. 154· οὐκ ἔχει δύναμιν ἀναγκαστικὴν δὲ νόμος ἐν τούτοις, ὥσπερ ἐν τοῖς ἀδίκοις.

Εἰ δὲ καὶ δὲ νόμος ὑψηλότερός ἐστι τοῦ ἀνθρώπινου, δὲ τοῦ Πνεύματος, καὶ διὰ τοῦτο δσον κατὰ τὰ ἀντικείμενα τῇ τοῦ Πνεύματος διηγίᾳ οὐχ ὑπόκεινται νόμῳ ἀνθρώπινῳ οἱ πνευματικοὶ ἀνδρες, ἀλλ' ὅμως αὐτὸ τοῦτο δικεῖ τῷ ὁδηγοῦντι ἀγίῳ Πνεύματι, τὸ τοὺς κοινοὺς ἀνδρας ὑπο- 35 τάττεσθαι τοῖς νόμοις κατὰ τὸ πρῶτον τῆς Πέτρου δευτέρας· „Ὑποτάγητε πάσῃ ἀνθρώπινῃ κτίσει διὰ τὸν Κύριον“.

7 I Pet. 2, 19 (non II Pet. 1)  
86 I Pet. 2, 13 (non II Pet. 1)

18 Matth. 5, 41

25 Rom. 13, 1

27 I Tim. 1, 9

6. "Ἐκτον, ὅτι δεῖ τοὺς ὑποτεταγμένους τῷ νόμῳ παρὰ τὰ ῥητὰ τοῦ νόμου δύνασθαι ποιεῖν τι, ἐφόσον τὸν νοῦν τῶν ῥητῶν ἐκ τούτων ὑποθέσεων δεῖ λαμβάνειν, κατὰ τὸν Ἰλάριον, αἱ κινοῦσι τὸν νομοθέτην· τῷ γὰρ πράγματι τὸν λόγον ὑποτετάχθαι προσήκει, οὐ τ' ἀνάπαλιν. Οὐ δὲ ἐν ἀνάγκῃ παρὰ τὰ ῥητὰ τοῦ νόμου ποιῶν οὐ κρίνει περὶ αὐτοῦ τοῦ νόμου ἀλλὰ κρίνει περὶ τοῦ μερικοῦ συμπτώματος, ἐν ᾧ δισκεῖ τὰ τοῦ νόμου ῥητὰ μὴ δεῖν τηρεῖσθαι.

### XCVII. — Περὶ τῆς τῶν νόμων μεταβολῆς.

10 1. Περὶ ὁ πρῶτον δείκνυται, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νόμος εἰ καὶ δίκαιος εἴη, δύναται πρὸς τοὺς κακοὺς μεταβάλλεσθαι".

2. Δεύτερον, έτι οὐκ ἀεὶ τὸν ἀνθρώπινον νόμον ὑπὲρ τοῦ βελτίους δεῖ μεταβάλλεσθαι· ἐν γὰρ τοῖς δεκρέτοις, ἐν τῇ δωδεκάτῃ διακρίσει· „Γελοῖον, μᾶλλον δὲ βδελυκτὸν αἰσχος λίαν τὰς παραδόσεις, ἃς ἀνωθεν παρὰ τῶν πατέρων ἐδεξάμενα, ἀνέχεσθαι ἀνατρέπεσθαι.

3. Τρίτον, διὰ τὸ ἔθιος δύναμιν ἔχει νόμοις. Φησὶ γὰρ Αὐγουστίνος ἐν τῇ πρὸς Κασουλάνον ἐπιστολῇ· „Τὸ ἔθιος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ τῶν μετέγνων θεσπίσματα ἀντὶ νόμου κρατεῖν δεῖ, καὶ ὡσπερ τοὺς παραβάτας τῶν θείων νόμων, οὗτοι καὶ τοὺς καταφρονητὰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἔθῶν κολαστέον ἀν εἴη".

4. Τέταρτον, διὰ οἱ τοῦ πλήθους ἄρχοντες δύνανται ἐν τοῖς ἀνθρώπινοις νόμοις οἰκονομίᾳ κεχρῆσθαι. Φησὶ γὰρ ὁ Ἀπόστολος ἐν ἐννάτῳ τῇ πρὸς Κορινθίους πρώτης· „Οἰκονομίαν πεπίστευμαι". Δεῖ μέντοι γε οὕτω πρός τινα οἰκονομίαν γίνεσθαι, ὥστε μὴ τηρεῖν τὸν κοινὸν νόμον, 25 οὐχ ὡς γενέσθαι πρόκριμα τῇ κοινῇ ὀφελείᾳ, ἀλλὰ τούτῳ τῷ λογισμῷ f. 155 ὡς μᾶλλον συνοίσοντι | πρὸς τὸ κοινὸν ἀγαθόν.

### XCVIII. — Περὶ τοῦ παλαιοῦ νόμου καθ' αὐτόν.

1. Περὶ ὁ πρῶτον δείκνυται, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος ἀγαθὸς ἐστίν. Ἐν τῷ γὰρ ἑβδόμῳ τῇ πρὸς Ρωμαίους· „Οἱ μὲν νόμοι ἀγίοις, καὶ ἡ ἐντολὴ δικαία καὶ ἀγία καὶ ἀγαθή· σύμφωνος γὰρ ἡν τῷ ὀρθῷ λόγῳ, ἐπέγων τὴν ἐπιθυμίαν τὴν ἐναντιουμένην τῷ λόγῳ· „Οὐκ ἐπιθυμίσεις γάρ, φησί, πρᾶγμα τοῦ πλησίον σου", καὶ πάντα κωλύων τὰ τῷ λόγῳ ἐναντιούμενα ἀμαρτήματα· διὸ καὶ ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ὁ Παῦλος φησί· „Συνήδομα τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἐτώ ἀνθρωπὸν". καὶ πάλιν· „Σύμφημι τῷ νόμῳ, ὅτι ἐστὶν ἀγαθός". Τοῦ μέντοι γε ἀγαθοῦ τοῦ μὲν τελείου ὅντος, τοῦ δὲ ἀτελοῦς, ὡσπερ φαρμάκου· τοῦ μὲν τελείως ἀγαθοῦ ὅντος ὡς τὸν

23 I Cor. 9, 17  
34 Rom. 7, 22

26 ὡς μᾶλλον συνοίσοντι répété dans A

32 Exod. 20, 17

ἀνθρωπον ὑγιεῖσοντος, τοῦ δὲ ἀτελῶς ὡς βοηθοῦντος μέν, ὑγιεῖσον δὲ οὐ δυναμένου, οὕτω καὶ νόμος ἀγαθὸς κατὰ τὸν πρῶτον βαθμὸν ὁ ἀνθρώπινὸς ἐστιν, οὐ τέλος ἐστιν ἡ πρόσκαιρος εἰρήνη τῆς πόλεως, δι' αὗτοῦ τῶν κωλυμάτων τῆς εἰρηνικῆς καταστάσεως κωλυσμένων· κατὰ δὲ τὸν δεύτερον βαθμὸν ἐστιν ὁ παλαιὸς τοῦ Θεοῦ νόμος, ἀγῶν μὲν πρὸς ὄψηλότερον τέλος, τὸ τῆς αἰωνίου εὐδαιμονίας, αὐτὸς θεῖος ὅν, οὐ μέντοι γε ἀρχῶν ἔκυτῷ· οὐ γάρ ἀρκεῖ τὸ τὰ ἀμάρτιμα κωλύειν, τιμωρίας ἐπιτιθεμένης, καὶ τὰς ἔξω τοῦ ἀνθρώπου ἐνερχεῖσθαι κατορθοῦν πρὸς τὸ ποιῆσαι τὸν ἀνθρωπὸν τῆς αἰωνίου τυχεῖν μακαριότητος, ἀλλ' ἀνάγκη τὸν ἀνθρωπὸν δι' ὅλου ἐπιτίθεσθαι πρὸς μετοχὴν τῆς αἰωνίου μακαριότητος καὶ τῶν ἔνδον ἐνεργειῶν ρυθμιζομένων τῇ πρὸς τὸ τέλος ἐκεῖνο τάξει· τοῦτο δὲ ἀδύνατον γενέσθαι ἀγεντῆς τοῦ ἀγίου Πνεύματος χάριτος, δι' οὐ ἔκκεχυται· ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, θεῖς τὸν νόμον πληροῖ· „Ἡ γάρ χάρις τοῦ Θεοῦ Καὶ αἰωνία“, ὡς λέγεται· ἐν ἕκτῳ τῇ πρὸς Ρωμαίους. Ταύτην δὲ τὴν χάριν ὁ παλαιὸς νόμος συνεισενεγκεῖν οὐ δεδύνηται· ἐτηρεῖτο γάρ τούτο τῷ Χριστῷ, ὡς λέγεται· ἐν πρώτῳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην· „Ο νόμος δὲ ἡ Μωσέως ἐδέσθη· ἡ χάρις καὶ ἡ ἀληθεία διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο“. Οὐκοῦν ἀγαθὸς μὲν ὁ παλαιὸς νόμος, ἀλλ' ἀτελής, ὡς ἐν ἐβδόμῳ τῇ πρὸς Ρωμαίους λέγεται· „Εἰς οὐδὲν τέλειον ὁ νόμος ἦγαγεν“. | Εἰρηται f. 155v μέντοι τῷ Ἀποστόλῳ ἀποκτείνειν ὁ νόμος οὐ ποιητικῶς, ἀλλ' ὡς κατὰ πρόφασιν διὰ τὸ αὐτοῦ ἐνδεές, καθόσον δηλονότι· χάριν οὐκ εἰσῆγε, δι' τοὺς οἱ ἀνθρώποι ἡδυγήθησαν ἀν πληρώσαι τὸ ἐντεταλμένον, ἡ φυλάξασθαι τὸ κεκωλυμένον, καὶ οὕτως ἡ πρόφασις ἐκείνη οὐκ ἐδίδοτο, ἀλλ' ἐλαμβάνετο περὶ τῶν ἀνθρώπων. „Οὐδεν καὶ ὁ Ἀπόστολος αὐτόθι φησίν· „Προφάσεως δὲ λαμβανομένη ἡ ἀμάρτια διὰ τῆς ἐντολῆς, ἡπάτησέ με καὶ δι' ἐκείνης ἀπέκτεινε“, καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν λέγεται, διὰ „ὁ νόμος εἰσῆλθεν δπως περισσεύσῃ τὸ παράπτωμα“, ἵνα τό δπως νοῆται· ἐπακολουθητικῶς, ἀλλ' οὐχ ὡς αἰτία, καθόσον δηλονότι οἱ ἀνθρώποι, λαβόμενοι ἀφορμῆς τοῦ νόμου περισσαστέρον ἥμαρτανον, τοῦτο μὲν διὰ τὸ βαρύτερον γενέσθαι· τὸ ἀμάρτημα μετὰ τὸ ἀπαγορεῦσαι τὸν νόμον, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τὴν ἐπιθυμίαν αὐξῆσαι· μᾶλλον γάρ ἐπιθυμοῦμεν οὐ κωλυόμεθα.

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος παρὰ Θεοῦ ἐστιν. Φησὶ γάρ ὁ Κύρος ἡμῶν ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον· „Ὕκυρώσατε τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ διὰ τὰς παραδόσεις ὑμῶν“. Εἰ δὲ λέγεται ἐν τριεκκοστῷ δευτέρῳ τοῦ Δευτερονομίου· „Θεός, τέλεια τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐστιν“, ὁ δὲ παλαιὸς νόμος ἀτελής, ἀλλ' οὐδὲν κωλύει τι μὴ εἶναι τέλειον ἀπλῶς, τέλειον δὲ κατὰ τὸν πρέποντα χρόνον, ὥσπερ παῖδα τέλειον λέγομεν, καὶ τέλεια μαθήματα τὰ τοῖς παισὶ διδόμενα οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ κατὰ τὸν χρόνον καὶ τὴν ἔξιν

αὐτῶν· διὸ καὶ ὁ Ἀπόστολος ἐν τῇ πρὸς Γαλάτας φησὶν· „Οὐ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν“.

3. Τρίτον, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος δι’ ἀγγέλων δέδοται, οὐκ ἀμέσως παρὰ Θεοῦ, τοῦ Ἀποστόλου λέγοντος ἐν τρίτῳ τῆς πρὸς Γαλάτας· „Οὐ νόμος διδοται δι’ ἀγγέλων ἐν χειρὶ μεσίτου<sup>2</sup>· καὶ ἐν τῷ ἑβδόμῳ τῶν Πράξεων φησὶν ὁ Στέφανος· „Ἐλάβετε νόμον ἐν διαταγῇ ἀγγέλων“· Τὸ δὲ ἐν τῇ Ἑξόδῳ· „Ἐλάλησε Κύριος τοὺς λόγους τούτους“, διπού ἐπάγεται εὐθύς· „Ἐγὼ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου“, οὕτω δεῖ νοεῖσθαι, ὅτι ἐκ προσώπου τοῦ Κυρίου ὁ ἀγγελος ἐλάλει, ὥστε καὶ ἀγγελος καὶ Κύριος 10 λέγεται ὁ λαλῶν, τὸ μὲν δι’ ἣν ἔξωθεν λέγων διηκόνει, τὸ δὲ διὰ τὸν f. 156 ἐνδον καθίμενον | καὶ τὸ σραστίριον χηρηγοῦντα τοῖς λόγοις.

4. Τέταρτον, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος δεόντως δέδοται μόνῳ τῶν Ἰουδαίων τῷ λαῷ. Εἰ γάρ καὶ ἡ μέλλουσα σωτηρία διὰ Χριστοῦ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι προητοίμαστο, διμωρὸς ἔδει τὸν Χριστὸν ἐξ ἐνδοῦ λαοῦ γεννηθῆναι, διὸ διὰ 15 τοῦτο ὑπέρ τοὺς ἄλλους ἴδιας ἔσχε τιμάς, κατὰ τὸ ἔννατον τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Ων (δηλοντει τῶν Ἰουδαίων) ἡ υἱοθεσία καὶ ἡ διαθήκη καὶ ἡ νομοθεσία, ὡν οἱ πατέρες, καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα“.

5. Πέμπτον, ὅτι οὐ πάντες ἀνθρώποι ἐνέχονται φυλάττειν τὸν παλαιὸν νόμον· δυνατὸν γάρ καὶ ἀνευ τῆς τοῦ νόμου τηρήσεως σψεσθαι.

20 6. Ἔκτον, ὅτι οἰκειότατα ἐδόθη τῷ τοῦ Μωσέως καιρῷ. Οὐ γάρ νόμος δυσὶν ἀνθρώπων γένεσι τίθεται· ἡ τισι σκληροῖς καὶ ὑπερηφάνοις διὰ τοῦ νόμου κωλυομένοις καὶ δαμαζομένοις· ἡ ἀγαθοῖς τοῖς διὰ νόμου διδασκομένοις καὶ βοηθουμένοις πρὸς τὸ πληροῦν ὁ σκοποῦσιν. Πρέπον οὖν ἣν τὸ διοθῆναι πρὸς τὸ νικῆσαι τὴν τῶν ἀνθρώπων ὑπερηφανίαν ἐπὶ 25 δυσὶν οὖσαν πρὶν ἐν ἀνθρώπῳ· ἐπὶ τε σοφίᾳ, ὡς τοῦ φυσικοῦ λόγου ἀρκοῦντος πρὸς σωτηρίαν· καὶ ἐπὶ δυνάμει. Ἐπετράπη γοῦν πρῶτον ἐν ἀνθρώποις τῇ ἀρχῇ τοῦ ἴδιου λόγου ἐφ’ ἵκανόν, καὶ τῇ πείρᾳ μαθεῖν δεδύνηται ὡς ἡσθένει ἐν τῷ λόγῳ, περὶ τοὺς τοῦ Ἀβραὰμ χρόνους μέχρις εἰδωλολατρείας καὶ τῶν αἰσχίστων παθῶν τῶν ἀνθρώπων ἐκκυλισθέντων. 30 Εἴτα εὐλόγως ὁ γραπτὸς νόμος ἐδόθη εἰς θεραπείαν τῆς ἀγνοίας, ἐπεὶ διὰ τοῦ νόμου ἐστὶν ἡ τῆς ἀμαρτίας ἐπίγνωσις, ὡς ἐν πέμπτῳ τῇ πρὸς Ῥωμαίους. Εἴτα νενίκηται ἡ ἀνθρώπινη ὑπερηφανία, διὰ τῆς ἀσθενείας μὴ δυναμένου πληροῦν ὃ ἐγίνωσκε, καὶ διὰ τοῦτο ἐν ὅγδοῳ τῇ πρὸς Ῥωμαίους λέγεται ὅτι „διὰ τὸ ἀδύνατον τοῦ νόμου, ἐν φῷ ἡσθένεις διὰ σαρκός, ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν λίθον αὐτοῦ, ἵνα τὸ δικαιώμα τοῦ νόμου πληρωθῇ ἐν ἡμῖν“. Τοῖς δὲ ἀγαθοῖς ὁ νόμος δέδοται εἰς βοήθειαν, ὁ δη, τότε πρῶτον μάλιστα ἀναγκαῖον ἣν, δτε ὁ φυσικὸς νόμος ἐπισκοτεῖσθαι:

1 Gal. 3, 25

4 Gal. 3, 19

6 Act. 8, 53

7 Exod. 30, 1

16 Rom. 9, 5

34 Rom. 8, 31

γραμματων υπερβοληγ. Τοις δε ταυτην την  
ροήθειαν | τάξεις τινι διοθηγαι, ινα δια των ατελων επι τα τέλαια γένηται f. 155.  
η οδηγία, και δια τουτο μέσον του φυσικού νόμου και του της χάριτος  
ἔδει τὸν παλαιὸν νόμον διοθηγαι.

5

**XCIX. — Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν τοῦ παλαιοῦ  
νόμου ἐντολῶν.**

1. Πρῶτον, περὶ τούτο δείχνυται, ὅτι οὐ μία ἐντολὴ ἔστιν ἐν τῷ παλαιῷ νόμῳ, ἀλλὰ πλείους δισούς κατὰ τὴν διαφορὰν τῶν πρὸς ἐν τέλος ταπτομένων· τῇ δὲ πρὸς ἐν τέλος τάξει πᾶσα μία ἔστιν. 10

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος περιέχει τὴν κακὰς ἐντολάς· ὁ γάρ παλαιὸς νόμος ἐκ προσθέσεως ἔστι του φυσικοῦ· ως γάρ η χάρις προϋποτίθησι τὴν φύσιν, οὕτω καὶ τὸν θεῖον νόμον δεῖ προϋποτιθέναι τὸν φυσικὸν νόμον· ὁ δὲ φυσικὸς νόμος περιέχει καὶ τὴν κακὰς ἐντολάς.

3. Τρίτον, ἐτι ὁ παλαιὸς νόμος ἐνάγει τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν τῶν 15 ἐντολῶν τῆρας την προσκαίριοις ἐπαγγελίαις η ἀπειλαῖς, ως ἐν πρώτῳ τοῦ Ἡσαΐου· „Ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητε μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε· ἐὰν δὲ μὴ θέλητε μηδὲ εἰσακούσητε μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδετα:“.

**C. — Περὶ τῶν καθιέναστα γενῶν τῶν ἐντολῶν τοῦ παλαιοῦ.** 20

1. Περὶ δ πρῶτον δείχνυται, ὅτι αἱ τὴν κακὰς ἀρεταὶ εἰς τὸν τῆς φύσεως ἀνίκους νόμον, ως ἐν δευτέρῳ τῆς πρὸς Ρωμαίους, ὅτι· „Ἐθνη, τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιεῖ“.

2. Δεύτερον, ὅτι αἱ τὴν κακὰς ἐντολαὶ τοῦ νόμου περὶ πασῶν εἰσὶ τῶν ἐνεργεῶν τῶν ἀρετῶν. 25

3. Τρίτον, ὅτι πᾶσαι αἱ τὴν κακὰς ἐντολαὶ τοῦ παλαιοῦ νόμου εἰς τὰς δέκα ἐντολὰς ἀναφέρονται τῆς δεκαλόγου· ὁ γάρ Μωϋσῆς δέκα προθεὶς ἐντολάς, μετὰ ταῦτα κατὰ μέρος ἀναπτύσσει.

4-7. Τέταρτον, δι δεόντως αἱ τῆς δεκαλόγου ἐντολαὶ διακρίνονται· καὶ ἀριθμοῦνται καὶ τεταγμέναι εἰσὶν· ἀρχεὶ δὲ πρὸς τοῦτο ὅτι ἀμέσως 30 εἰσὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ δεδομέναι·

8. Πέμπτον, δι διοκονομίας μεταβληθῆναι οὐ δύνανται.

9. Ἐκτον, δι δ τῆς ἀρετῆς τρόπος οὐχ ὑποπίπτει τῇ ἐντολῇ· τρόπος δὲ ἔστιν ἀρετῆς τὸ δικαίως τὰ δίκαια ἐνεργεῖν, καὶ ἀνδρεῖως τὰ ἀνδρεῖα.

10. Ἐβδομον, δι δ τρόπος τῆς ἀγάπης οὐχ ὑποπίπτει τῇ ἐντολῇ τοῦ 35 θείου νόμου· εἰ δὲ μή, εἴπετο ἀν τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρώπου, διερ καθαυτό ἔστι τοῦ γένους τῶν ἀγαθῶν, | εἰ γίνοιτο ἀγενούς ἀγάπης, θανάσιμον εἰναι, f. 157 διερ ἔστιν ἀτοπον.

17 Is. 1, 19      20 Autre titre dans la marge inférieure de A: Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν γενῶν τῶν τῆς παλαιᾶς ἐντολῶν      22 Rom. 2, 14

11. Ὅγδοον, ὅτι δεόντως διακρίνονται αἱ ἄλλαι ἡθικαὶ ἐντολαὶ τοῦ νόμου παρὰ τὴν δεκάλογον.

12. Ἐννατον, ὅτι αἱ ἡθικαὶ ἐντολαὶ τοῦ παλαιοῦ νόμου οὐ δικαιοῦσιν, τοῦ Ἀποστόλου λέγοντος ἐν τρίτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους δευτέρᾳ, ὅτι „τὸ γράμμα ἀποχτείνει“<sup>2</sup>.

### CII. — Περὶ τῶν ἐνθέων ἔντολῶν καθ' αὐτάς.

1. Περὶ ὁ πρῶτον δείκνυται, ὅτι ὁ λόγος τῶν ἐνθέων ἐντολῶν συντάται ἐν τῷ εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ λατρείαν ἀνήκειν· αἱ γὰρ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ ὁρίζουσι τὰς ἡθικὰς ἐν τῇ πρᾶξ τὸν Θεὸν τάξει, ὥσπερ αἱ δικαιολογικαὶ ὁρίζουσι τὰς ἡθικὰς ἐν τῇ πρᾶξ τὸν πληρούματα τάξει.

2. Δεύτερον, ὅτι αἱ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ τύπος εἰσὶ τῶνων, ὡς ὁ Ἀπόστολος ἐν δευτέρῳ τῆς πρὸς Κολοσσαῖς· „Μηδεὶς ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώματι, ἢ πόματι, ἢ μέρει ἔστρωτο, ἢ νουμενίᾳ, ἢ σαββάτου, ἢ εἰς σκιὰ τῶν μελλόντων“.

3. Τρίτον, ὅτι πλείους αἱ ἐνθεοὶ ἐντολαί, ὡς ἐν ὅγδῳ τοῦ Ὁσηέ· „Γράψω αὐτοῖς πολλαπλοὺς νόμους ἔνδον“· καὶ ἐν ἐνδεκάτῳ τοῦ Ἰωΐ· „Ινχ ἀσθεῖτο τὰ ἀπόκρυφα τῆς σοφίας, ὅτι πολλαπλοὺς ἔσται ὁ νόμος αὐτοῦ“.

20 4. Τέταρτον, ὅτι αἱ τῶν θείων παραδόσεις ἐν τῷ παλαιῷ νόμῳ δεόντως διέγρηγνται εἰς τὰ θυσίας, οἱρὰ μυστήρια καὶ παρατηρήσεις· διὰ μὲν γὰρ τῶν παρατηρήσεων ἐτυποῦτο ἡ ἀναστροφὴ τοῦ λαοῦ τοῦ κακοῦ νόμου· διὰ δὲ τῶν θυσίῶν σημαίνεται ὁ Χριστὸς τεθυμένος, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἀπαντά εἰς τὸν Χριστὸν ἀνήγοντο καὶ τὰ ἐν τῇ καινῇ.

25

### CIII. — Περὶ τῆς αὐτῶν αἰτίας.

1. Περὶ ὁ πρῶτον δείκνυται, ὅτι αἱ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ ἔχουσιν αἰτίαν, ὡς ἐν τοῖς Ψαλμοῖς· „Ἡ ἐντολὴ Κυρίου τηλαυγή, φωτίζουσα ἡ φθαλμούς“· τὰ δὲ περὶ τὴν τοῦ Θεοῦ λατρείαν ἐντολαὶ εἰσὶ τοῦ Θεοῦ· ἀδύνατον δέ τι εἶναι τηλαυγὴς μὴ ἔγον αἰτίαν τὴν κατὰ λόγον.

2. Δεύτερον, ὅτι ἔχουσιν αἰτίαν οὐ μόνον τὴν μυστικὴν καὶ σημαντικὴν ἢ προδιατυπωσαν, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ τὰ γράμμα.

3. Τρίτον, ὅτι αἱ τῶν θυσίῶν παρατηρήσεις μετὰ λόγου ἔσται.

4. Τέταρτον, ὅτι καὶ αἱ τῶν ιερῶν παρατηρήσεις.

35 5. Πέμπτον, ὅτι καὶ τῶν μυστηρίων αἰτία ἡν εὐλογος.

Τούτων αἱ ἀποδείξεις ὡς σαφεῖς εἰδίθησαν, καὶ πρόδηλος ἡ διαίρεσις μόνον τῶν καθέναστα ἐντολῶν.

CVI. — Ήερὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου ἦτοι τοῦ νέου  
καθ' αὐτόν.f. 157<sup>v</sup>

1. Ήερὶ ὁ πρώτον δείχνυται, ὅτι ὁ νέος γόμος οὐκ ἔστι γραπτός. Ὁ γάρ Παῦλος, ἐν σύγδοιῳ τῆς πρὸς Ἐβραίους ἐξηγούμενος τίς ἀν εἰη ἡ καίνη διαθήκη, ἐν τῷ τοῦ Ἰερεμίου δητῷ φησίν, ὅτι· „Ἡ διαθήσιμαι τῷ οἶκῳ τοῦ Ισραὴλ, διδοὺς νόμους μου εἰς διαγοῖας αὐτῶν, καὶ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν ἐπιγράψω αὐτούς“. Δεῖ δὲ εἰδέναι, ὅτι ἔκαστον τῶν πραγμάτων, ἔκεινο δισκεῖ εἶναι ὅπερ ἄριστον ἐστιν ἐν ἐκείνῳ, ὡς ἐν ἐννάτῳ τῶν ἡμίκων· τὸ δὲ ἄριστον ἐν τῷ γόμῳ τῆς καίνης διαθήκης καὶ ἐν τῷ δλῃ ἡ τούτου δύναμις συνίσταται, ἢ τοῦ ἀγίου Πνεύματος χάρις ἔστιν, ἢ διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως διδομένη προγρουμένως ἄροι ὁ καίνος γόμος ἡ χάρις τοῦ Πνεύματος ἔστιν· φημι δὲ προηγούμενως, ὅτι ὁ νέος γόμος ἔχει τινὰ πρᾶξις: θέντα πρὸς τὴν τοιαύτην χάριν καὶ πρὸς τὴν τῆς χάριτος χρῆσιν ἀνήκοντα, ὅπερ ὥσπερ τινὰ δευτέρων ἔχουσι χώραν. Οὐκοῦν προηγουμένως μὲν ἐγκείμενός ἔστι, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον, γραπτός.

16

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ καίνος γόμος δικαιοῖ. Ἐν γάρ πρώτῳ πρὸς Ῥωμαίους λέγεται· „Οὐ γάρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ· δύναμις γάρ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν ἔστι παντὶ τῷ πιστεύοντι“· μόνοις δὲ τοῖς διδικτιώμενοις ἔστι σωτηρία.

3. Τρίτον, ὅτι εὐλόγως οὐ δέδοται ἐκ τῆς τοῦ κόσμου ἀρχῆς. Ἐν γάρ τῷ δεκάτῳ πέμπτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης· „Οὐ πρότερον τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ τὸ ψυχικόν“· ὁ δὲ νέος γόμος μάλιστά ἔστι πνευματικός. Διὰ δὲ τὸ μὴ, ἐξ ἀρχῆς διδηγαῖ, σύκη ἔστι προσωπολγψία παρὰ τῷ Θεῷ, ἣν ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἀποφάσκει τοῦ Θεοῦ ὁ Ἀπόστολος· τῆς γάρ χάριτος διὰ τὸ τοῦ προπάτορος ἀμάρτυρα ἀνηρημένης ἐκ τοῦ ἀνθρωπίου δικαιῶς γένους, οἷς δίδοται, διὰ χάριν δίδοται· δέδοται δὲ τοῖς ὑστέροις διὰ τὴν ὀφελομένην τάξιν.

4. Τέταρτον, ὅτι διαμενεῖ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Ἐν γάρ τῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ τοῦ κατὰ Ματθαῖον εἰρηταί· „Οὐ παρελεύσεται· ἡ γενεὰ αὕτη, (τουτέστι τῶν πιστῶν κατὰ τὴν Χρυσοστόμου ἐξήγησιν) ἕως οὗ πάντα γένηται ταῦτα“. Ἡ τῶν πιστῶν ἀρα τοῦ Χριστοῦ κατάστασις μενεῖ μέχρι τῆς τοῦ αἰώνος συντελείας.

Δεῖ δὲ εἰδέναι, ὅτι ἡ τοῦ κόσμου κατάστασις μεταμείβεται ἕνα μὲν τρόπον κατὰ τὴν τοῦ νόμου διαφοράν, ὡς ἡ καίνη διαθήκη τὴν παλαιὰν | διεδέξατο, τὰ γάτελη ἡ τελεία· οὗτω δὲ οὐδεμία ἀλλη κατάστασις τὴν f. 158 τῆς καίνης διαδέξεται, τελειοτάτην οὖσαν, ὅτι ἀμέσως εἰς τὸ ἔσχατον εἰσάγει τέλος· ἔτερον δὲ τρόπον ἀμειφθῆναι δυνατόν, καθὸ διαφόρως ἔχουσιν οἱ ἀνθρωποι πρὸς τὸν αὐτὸν νόμον, ἡ δηλονότι τελειό-

τερον, ἢ ἀτελέστερον· καὶ οὕτως ἡ κατάστασις τοῦ παλαιοῦ νόμου συνεχῶς μετεβλήθη, ποτὲ μὲν ἄριστα τῶν νόμων φυλαττομένων, ποτὲ δὲ παντελῶς παραβαινομένων. Οὕτω τοίνυν καὶ ἡ κατάστασις τοῦ καινοῦ νόμου μεταμείβεται κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ τόπους καὶ πρόσωπα, καθόσον τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριν τελειότερον ἢ ἀτελέστερον ἔχουσι τινες. Ήν δεὶ μέντοι ἄλλην τινὰ μέλλουσαν κατάστασιν ἀναμένειν, ἐν ᾧ δυνατὸν τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος τελεώτερον ἐγγενέσθαι ἢ πρότερον δέδοται, μάλιστα τοῖς ἀποστόλοις, εἰ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ Πνεύματος ἔλαβον καὶ τῷ χρόνῳ προτέραν καὶ ταῖς ἄλλαις ὑπερβολαῖς, ὡς ἡ ἐξίγησις φησὶν ἐν 10 τῷ διγδόῳ πρὸς Ῥωμαίους.

Ἴστεον δὲ δέ, εἰ καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ τελειοτάτη ἐστὶν ἡ τοῦ εὐαγγελίου κατάστασις, ἄλλα πρὸς τὴν ἐν τῇ πατρίδι τυπική ἐστι καὶ ἀτελῆς, ὡς ἡ πρώτη πρὸς αὐτὴν εἶχεν, τὸς ἐλθούσης αὗτη καταργηθήσεται, ὡς ἐν τεσσαρακοιδεκάτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης· καὶ διὰ μάταιον, 15 εἴ τις ἀναμένει χρόνον ἄλλον τοῦ Πνεύματος παρὰ τὸν τῶν ἀποστόλων, ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εἰρημένον, διὰ „οὐπώ ἦν δεδομένον τὸ Πνεῦμα, διὰ Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη“· μετὰ γὰρ τὸ δοξασθῆναι τῇ ἀναλήψει καὶ ἀναστάσει, εὐθὺς δέδοται· καὶ διὰ τὸ Πνεῦμα ἐδίδαξε τοὺς ἀποστόλους πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν πρὸς σωτηρίαν ἀναγκαῖων, τουτέστι περὶ 20 ὧν δεὶ πιστεύειν καὶ ποιεῖν. Οὐ μὴν ἐδίδαξεν αὐτοὺς πάντα τὰ μέλλοντα ἀποβαίνειν· τοῦτο γὰρ οὐκ αὐτῶν ἦν, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσιν· „Οὐχ ὑμῶν ἐστι γνῶναι χρόνους ἢ καρούς, οὓς δὲ Πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἴδιᾳ ἐξουσίᾳ“.

### CVII. — Περὶ τῆς παραθέσεως τοῦ καινοῦ νόμου πρὸς τὸν παλαιόν.

1. Περὶ δὲ δείκνυται πρῶτον, διὰ ὃ νέος νόμος οὐκ ἔστιν ἄλλος παρὰ τὸν παλαιόν. Ἐν γὰρ ἐβδόμῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Μετατιθεμένης τῇσι ἱερω-f. 158<sup>2</sup> σύνης, ἐξ ἀνάγκης, | φησί, καὶ νόμου μετάθεσις γίνεται“.<sup>3</sup> Η δὲ ἱερωσύνη τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ καινοῦ νόμου διάφορος δῆπου, ὥστε καὶ οἱ νόμοι δύο 30 καὶ διάφοροι. Ἀλλ' εἰδέναι δεῖ, διὰ δύο νόμοι διχῶς δύνανται διακρίνεσθαι· ἡ ὡς πρὸς διάφορα τάττοντες τέλη, ὥσπερ δὲ τάττων τὸν δῆμον ἀρχεῖν, καὶ ὃ τάττων τοὺς ἀρίστους ἀρχεῖν τῶν ἐν τῇ πόλει, καὶ εἰσὶ πάντη διάφοροι· ἡ ὡς δὲ μὲν ἐγγύτερον τάττων τοῦ τέλους, δὲ πορρώτερον, τοῦ αὐτοῦ τέλους ὅντος ἀμφοῖν, οἷον εἰ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει δὲ μέν τις νόμος 35 κέοιτο τοῖς τελείοις ἀνδράσιν, οἵτινες εὐθὺς δύνανται πράττειν τὰ εἰς τὰ κοινὸν ἀγαθῶν ἀνήκοντα· δὲ δέ τις τοῖς παισίν, οὓς δεῖ μανθάνειν ὅπως τὰ τῶν ἀνδρῶν ἔργα ποτὲ πράττοιεν, ἐφόσον ἀπας νόμος τάττει τὴν τῶν ἀνθρώπων διαγωγὴν ἐν τῇ πρὸς τις τέλος τάξει. Κατὰ γοῦν τὸ πρότερον,

21 Act. 1, 7      27 Heb. 7, 12 (non Rom.)